

יסודות ארמיים קדומים בערבית היהודית של עיראק

א

לפי מיטב ידיעותיי לא הוקדש עד עתה מחקר מיוחד ליסודות הארמיים אף לא באחת מלשונות היהודים. במחקרים על היסודות העבריים נכללו פה ופה מלים וצירופים ארמיים, בהנחה שדין אחד ליסודות העבריים וליסודות הארמיים אם הדבר נאמר במפורש ואם במשתמע.¹ אינני חולק על הנחה זאת, המשלבת את שני היסודות ורואה בהם גוש אחד של יסודות עבריים-ארמיים בנוגע לרוב לשונות היהודים; ברם נראה לי, שבנוגע ללהגים שדוברו בתחום נבל, סוריה וארץ-ישראל יש להפריד בין הדבקים ולגשת לבחינת היסודות הארמיים² בלהגים אלה בדרך נפרדת מזו של בחינת היסודות העבריים שבהם, וזאת בשל סיבות היסטוריות-לשוניות.

בנבל, בסוריה ובארץ-ישראל שלטה הארמית שלטון מוחלט הן כלשון דיבור הן כלשון כתיבה למעלה מאלף וחמש מאות שנה, החל מן המאות השביעית והשישית

1 מתוך הביבליוגרפיה לנושא זה אוכיר רק את המחקרים על היסודות העבריים בערבית היהודית. ליסודות העבריים בערבית היהודית של ימי הביניים, ראה בלאו, 1958; הנ"ל, 1981, עמ' 133-166, 242-245; אלוגי, 1968; הנ"ל, 1971. על המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה, ראה בראשר, 1989; הנ"ל, 1991. על המרכיב העברי במוגרבית-היהודית ראה ממן, 1989. על המרכיב העברי בערבית היהודית המרוקאית ראה לסלאו, 1945-1946; בראשר, 1978; הנ"ל, 1985; הנ"ל, 1987; שיטרי, 1989; הנ"ל, 1991. בגירבה ראה הנשקה, 1991. על המרכיב העברי בערבית היהודית העיראקית ראה רבי, 1978; בן-יעקב, 1985; אבישור, 1986, עמ' 12-15; הנ"ל, 1988, עמ' 48-50. על המרכיב העברי בערבית היהודית התימנית ראה גויטיין, 1931; רצהבי, 1978; קארה, 1988. על המרכיב העברי בכמה מלשונות היהודים ראה דברי הכנס (שנערך בחיפה ב-1988) שהוקדש לנושא זה, אבישור-מורג, 1992.

2 בארצות אלה אינני מכליל את תימן, כי ספק גדול אם בקרב קהילות יהודי תימן דיברו ארמית. אמנם נמצאו כתובות בחצי האי ערב אך הללו בצפון ערב; ראה הירשברג, 1946, עמ' 42-46; רצהבי, 1978, עמ' כה.

לפני הספירה ועד למאות התשיעית והעשירית לספירה. כבר במאה השמינית לפני הספירה השתמשו השליטים האשורים בלשון הארמית באימפריה שלהם כשפת מנהל.³ אחריהם נהגו כך יורשיהם הבבלים, שבזמנם כבר החלו חלקים גדולים באימפריה לדבר ארמית בשל בלבול האוכלוסין ובלבול הלשונות ששרר באזור בעקבות ההגליות האשוריות והבבליות. אף הפרסים, שירשו את האימפריה הבבלית באמצע המאה השישית לפני הספירה, לא הכניסו את לשונם הפרסית לאימפריה, אלא ניהלו אותה בלשון הארמית, משום שרוב תושבי המזרח הקדמון כבר עברו לדיבור ולכתיבה בשפה הארמית.⁴

שלטון הארמית במזרח התיכון מבבל ועד מצרים המשיך עד הכיבוש הערבי באמצע המאה השביעית לספירה. הערבית, שפת הכובשים, דחקה לאט לאט את רגלי הארמית ובאה במקומה כלשון דיבור וכלשון כתיבה באזורים אלה.⁵ ברם במקומות שונים בתחומים אלה המשיכה הארמית להיות שפת דיבור עד המאה העשירית, ובמקומות בודדים המשיכו קבוצות שונות, בעיקר כתות דתיות, לדבר ולכתוב ארמית עד לימינו אלה.⁶

הלשון הארמית, שלא נעלמה בבת אחת אלא בהדרגה, השפיעה על הערבית, ובמיוחד על הערבית המדוברת, באזורים אחדים במזרח התיכון. גם הלהגים הארמיים שהמשיכו לחיות באזור זה מושפעים השפעה ניכרת ובולטת מן הלשון הערבית ששלטה בסביבתם. לפיכך השפעת הארמית על הערבית והשפעת הערבית על הארמית – ולא רק בלשון המדוברת אלא גם בלשון הכתיבה הספרותית – היא השפעה הדדית שיש לאתר את טיבה ודפוסייה.

בשל סיבות אלה צפוי שיימצא משקע ניכר של הארמית בלהגים הערביים במקומות ששלטה הארמית. "קוטשר ז"ל, גדול חוקרי הארמית בדורנו, רמז לתופעה בערך "ארמית" באנציקלופדיה העברית בכתבו:

בסוריה, בא"י ועיראק של היום מצאו הכובשים הערביים תושבים דוברי ארמית; אלה המשיכו לדבר בלשונם עוד כמה מאות שנים, אך לסוף גברה

3 על מקומה של הארמית בממלכת אשור ראה לאחרונה תדמור, 1989.

4 על הארמית בתקופה הפרסית ראה גרינפלד-גוה, 1984.

5 ראה בלאו, 1981, עמ' 19-22.

6 על הארמית העתיקה והחדשה ראה בעיקר את מחקרו של רוזנטל, 1964, והמשכו אצל קוטשר, 1971; ולאחרונה בקובץ המחקרים: היינריך, 1990, קובץ שבו ניתנות סקירות מחקר על הדיאלקטים של הארמית החדשה.

השפעתה של הערבית באופן שהארמית נעלמה כמעט כליל. אולם יסודות ארמיים ניכרים נשתיירו בכל המקומות הללו בניבים הערביים המדוברים של התושבים. עדיין לא נחקרו ניבים אלה חקירה מקפת מבחינה זו, אך ברור הדבר שהמשקע הארמי ניכר בהם הן בהגה והן בצורות וכפי שיש להניח אף בתחום התחביר אך בולט הוא ביותר באוצר המלים.⁷

אם נסקור כל מה שנכתב בנושא זה של המשקע הארמי בלשון הערבית, נראה, שלא בודדו את המשקעים השונים שבתוך הערבית אם במדוברת ואם בכתובה. הוסף על כך שהלהגים הערביים-יהודיים אינם זהים תמיד ללהגים הערביים-מוסלמיים, ונמצא שהמשקע הארמי באחד הלהגים הערביים-יהודיים שונה במקצת מזה של הלהגים הערביים-מוסלמיים. לפיכך צריך להשתית את בחינת המשקע הארמי באחד הלהגים הערביים-יהודיים ובמיוחד בלהגים שדוברו בעיראק, בסוריה ובארץ-ישראל על אבחנה בארבע קטגוריות שונות:

1. יסודות ארמיים שחדרו לערבית הספרותית ונמצאים גם בלהג ערבי-יהודי מסוים;
2. יסודות ארמיים שחדרו ללהגים הערביים המדוברים בקרב אוכלוסייה של ארץ מסוימת ונמצאים גם בלהג הערבי המדובר בקהילה היהודית שבאותה ארץ;
3. יסודות ארמיים שחדרו ללהגים ערביים-יהודיים ונמצאים בלשונות היהודים האחרות;
4. יסודות ארמיים המיוחדים ברובם ללהג מסויים בלבד.

אבחנה זו, בין ארבעה סוגים של יסודות ארמיים, תקל עלינו את הדיון במרכיב הארמי בלשון הערבית בכלל ובלהגי הערבית היהודית בפרט. היא אף תראה לנו שבחינת המרכיב הארמי בלהגים הערביים שבבבל, בסוריה ובארץ-ישראל אינה דומה לבחינת המרכיב הזה בלשונות היהודים האחרות ואף לא לבחינת המרכיב הארמי בלהגי הערבית-יהודית שדוברו בקהילות צפון-אפריקה ובקהילת יהודי תימן.

במסגרת זו אין ככוונתנו לדון במרכיב הארמי שבערבית שדוברת ונכתבת בקהילות היהודים בסוריה ובארץ-ישראל, אלא ניחד את דברינו למרכיב הארמי שבערבית של יהודי עיראק, וזאת משתי סיבות:

הסיבה האחת היא שיהודי בבל דיברו ארמית החל מן המאה השישית לפני הספירה, עם חורבן בית ראשון והגליית תושבי יהודה וירושלים והתהוות גולת בבל. למעשה, אם נדייק, יש לומר שיהודים ישבו בבבל, שקודם לכן נשלטה על ידי אשור,

7 אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, ירושלים-תל-אביב תשכ"א, טור 968.

החל מסוף המאה השמינית לפני הספירה עם הגליית תושבי ממלכת ישראל בידי מלכי אשור לתחומי מסופוטמיה.⁸ מכל מקום, כאמור לעיל, יהודי בבל דיברו וכתבו ארמית עד שלהי תקופת הגאונים. ישנן ראיות רבות, ישירות ועקיפות, שבתקופת הגאונים עדיין שלטה הלשון הארמית בבבל הן בקרב יהודים הן בקרב לא יהודים.

בתקופת הגאונים נכתבה בארמית ספרות ענפה, הכוללת שאלות ותשובות, איגרות וספרי הלכות, אך יש בידינו גם ידיעות ישירות על מצב הלשון הארמית בקרב יהודי בבל בתקופת הגאונים, ידיעות הבאות בדבריהם של רבי שמואל בן חופני, רב האי ורב שרירא.

אבן ג'נאח אומר ב"ספר הרקמה": "רבינו שמואל בן חפני ראש הישיבה ז"ל מזהיר על הענין הזה [של הזנחת העברית] הזהרה גדולה ומביא עדים בשבח אנשי הצחות והמהירים בחכמת הלשון [...] ומגנה המרפים ידיהם מן העניין הזה [...] ומחרפם בארמיים אשר ספר עליהם שלא רצו להניח לשונם והם מתמידים עליה".⁹

רב האי גאון מעיד: "בבל מאז מקום לשון ארמי ולשון כשדי ועדיין בכל העיירות בלשון ארמי ולשון כשדי מספרין הכל בין ישראל בין הגויים אף במדינות שחידשום ישמעאלים (אלה הן: בצרא, כופא ובגדד) רוב השמות ארמי מרוכך הוא".¹⁰

רב שרירא גאון ורב האי אומרים במקום אחר: "עד עכשיו כן דרך מדברי לשון ארמי בזמן שאדם מצטער הרבה אומרין עליו יאתיב בקלי לאיית" (יושב בפח או בערמה). ובמקום נוסף אומר ר' האי גאון על משלים ארמיים: "אילו משלים הן שמצויים בפי הכל בבבל", וכן "בלשון ארמי שנודע עכשיו בינותינו".¹¹

יתר על כן, חלק מיהודי בבל, הלא הם יהודי קורדיסטאן, דיברו ארמית עד לימינו, והללו היו במגע מתמיד עם יתר יהודי בבל.¹²

הסיבה השנייה: יהודי בבל יצרו ספרות עצומה בשפה הארמית החל מן התקופה הפרסית – כספר דניאל שבמקרא ותרגומי תנ"ך לארמית¹³ – ועד לתלמוד הבבלי

8 על גולי ישראל בויקה לגולי יהודה ראה במיוחד אפעל, 1973; צדוק, 1991.

9 ראה וילנסקי, 1964, עמ' יב-יג. דעתו של אפשטיין שזה מוסב על הלשון הארמית (ראה אפשטיין, 1982, עמ' מס), ואילו וילנסקי (וילנסקי, 1964, עמ' יב-יד) חולק על דעתו של אפשטיין שעדיין היו מדברים תושבי בבל ארמית.

10 ראה אפשטיין, 1982, עמ' מס.

11 ראה שם, שם. וראה גם מורג, 1960, עמ' 220-227.

12 על הארמית החדשה בכלל כולל הארמית היהודית החדשה, ראה ביבליוגרפיה משנת 1838 עד 1988 אצל היינריך, 1990, עמ' 3-26.

13 על תרגומי המקרא לארמית בעיראק ראה הערה וביבליוגרפיה אצל אבישור, 1991, עמ' 140.

ולספרות הגאונים. בספרות זו השתמשו בזמן שדיברו ארמית, והמשיכו להשתמש בה גם לאחר שפסקה הארמית בפיהם עד לימינו אלה.

לפי נתונים אלה טבעי הדבר שיימצא משקע ארמי בלהג הערבי של יהודי עיראק משני המקורות שהיו ליהודי בבל, מן הלשון הארמית שהייתה מדוברת בפיהם תקופה ארוכה ומן הספרות הכתובה בארמית, שאותה חיברו ובה הגו תקופה עוד יותר ארוכה. בחינת השפעות המקורות הארמיים הכתובים על הלהג הערבי-יהודי הבבלי מראה לנו שאין בהן ייחוד. הן דומות להשפעתם של אלה על יתר הלהגים הערביים שדוברו בקהילות ישראל ובמיוחד בקהילות שבארצות האיסלאם הדוברות ערבית, פרסית ולאדינו. לעומת זאת בחינת השפעת הלשון הארמית שדוכרה בפי יהודי בבל על הלהג הערבי המדובר בפיהם עד ימינו יכולה להראות דמיון לכל היותר לקהילות יהודי סוריה ויהודי ארץ-ישראל. במלים אחרות, אם אנו נמצא מרכיב ארמי המצוי בלהג הערבי של יהודי עיראק והוא מתועד למשל בלהגים הערביים-יהודיים המדוברים בצפון אפריקה, אזי יש להניח שמרכיבים ארמיים אלו חדרו מן הארמית הכתובה שבספרות ישראל, אם מן התרגום הארמי לתנ"ך, אם מן התלמוד, אם מן המדרשים, אם מספרות הגאונים ואם מן הזוהר ויתר ספרות הקבלה ללהגים הערביים בעיראק ובצפון אפריקה. אולם, אם מצוי מרכיב ארמי בלשון הערבית של יהודי עיראק ושכדוגמתו לא מצאנו בלהגים ערביים יהודיים אחרים, אזי יש להניח שזהו משקע מימי מעברם של יהודי בבל מן הלשון הארמית ללשון הערבית.

ב

נעבור עתה לבחינת המשקע הארמי בלהג הערבי של יהודי עיראק בשלוש הקטגוריות הראשונות מאלה שמנינו לעיל.

1. לשם חקירת היסודות הארמיים המשותפים לערבית הספרותית ולאחד הלהגים הערביים יכול החוקר להיעזר במחקרו המקיף של זיגמונד פרנקל על המלים הארמיות השאלות בערבית הספרותית. אף על פי שעברו למעלה ממאה שנים מזמן צאת ספרו של פרנקל¹⁴ לאור (ב-1886), עדיין רוב דבריו שרירים וקיימים, כי רובם היו מתחום הריאליה. המצער בדבר הוא שמחקרו של פרנקל לא זכה לעדכונים ולהרחבה במחקרים נוספים כדוגמת מחקרים אחרים שנעשו במאה שעברה. בדיקת יסודות ארמיים אלה שבספרו של פרנקל מראה, שחלק מהם קיימים גם בתוך הלהגים הערביים המדוברים ובכלל זה גם בתוך הלהג הערבי-יהודי בעיראק. נביא להלן עשר

דוגמאות מקטגוריה זו (בתעתיק לטיני מן המסורת שבע"פ, באותיות עבריות מן הספרות הערבית-יהודית, ובסוגריים להגי הקהילות בבבל):

ארמית	ערבית	בלהגי יהודי עיראק
אתון	أتون ¹⁵	'itun, yitun (עאנה)
כנונא	كنون ¹⁶	כוואנין ¹⁷ kanun
סרבֵל	سروال ¹⁸	שראוויל ¹⁹ sirwāl, šarwal, širwāl (עאנה),
זבילא	زبيل ²⁰	זנביל ²¹ zinbil (עאנה), zebal
קנדילא	قنديل ²²	קנאדיל ²³ qindil
שבוטא	شبوٹ ²⁴	שבוט ²⁵ šibbuṭ
ספטא	سفت ²⁶	שאַפֵּט ²⁷ šafaṭ
סטלא	سطل ²⁸	שאַפֵּל (עאנה), šiṭliyi
כרוכיה	كوركى ²⁹	קורקי ³⁰ kurki
כוזא	كوز ³¹	כוז ³² kuz

- 15 שם, עמ' 26.
- 16 שם, עמ' 26-27. מוצא המלה הוא אכדי (kanunu) וממנה חדרה לארמית וממנה לערבית. ראה סלונג, 1964, עמ' 108; קאופמן, 1974, עמ' 62.
- 17 ראה חיים, 1906, עמ' עה.
- 18 פרנקל, 1886, עמ' 47-48. בלהג של מוצל ראה אלמוצלי, 1935, עמ' 58. על שכיחות השם בערבית היהודית בעיראק, בכתב ובמסורת שבעל-פה, ראה אבישור, 1991, עמ' 65-66.
- 19 פרנקל, 1886, עמ' 78.
- 20 על מוצאה האכדי של המלה (zabbilu) ראה קאופמן, 1974, עמ' 111.
- 21 ראה אבישור, 1991, עמ' 242 (פתגם מס' 210).
- 22 פרנקל, 1886, עמ' 95. למרות מוצאה היווני חדרה המלה לערבית דרך הארמית.
- 23 ראה אבישור, 1990, עמ' 166 בסעיף 17 וכן במפתח.
- 24 פרנקל, 1886, עמ' 122-123.
- 25 ראה דברי הר' יוסף חיים: "ודגים הנמצאים בעירנו בגדד יע"א אשר אוכלים אותם הם החמשה מינים: האחד הוא הנקרא בערבי 'ביני' והוא משובח מכולם והשני הנקרא שבוט. וזה המין הנקרא שבוט הוא הנוכר בגמרא דקדושין ריש פרק שני (מא). רבא מלח שבוטא...". חיים, 1986, שנה שנייה, עמ' קעד.
- 26 פרנקל, 1886, עמ' 79-80.
- 27 ראה אבישור, 1987, עמ' 200 (שיר 29:80-31).
- 28 פרנקל, 1886, עמ' 67.
- 29 שם, עמ' 117-118.
- 30 אבישור, 1987, עמ' 205 (שיר 16:81).
- 31 פרנקל, 1886, עמ' 73.
- 32 ראה אבישור, 1991, עמ' 230 (פתגם מספר 16).

משקע זה, כאמור, אין בו ייחוד לשפתם של יהודי עיראק, והוא מצוי בערבית הספרותית ובלהגים הערביים המדוברים גם בפי מוסלמים ואחרים.

2. מעט נעשה בחקירת היסודות הארמיים שחדרו ללהגים הערביים המדוברים,³³ ולמעשה אין עד עתה מחקר יסודי, אלא עיקר המחקר נתרכז ברשימות מלים. בשנים 1902–1904 פרסם הכומר יוסף חביקה אלבכנתאווי שני קונטרסים בשם "אלדואת'ר אלטריאניה פי לבנאן וסוריה" ("המשקע הסורי [= הארמי] בלהגי לבנון וסוריה"),³⁴ ובשנות העשרים של המאה העשרים פרסם החוקר העיראקי-נוצרי יוסף ג'נימה סדרת מאמרים בכתב העת "לוג'את אלערב", שנושאה "אלאלפאט' אלארמייה פי אללג'ה אלעיראקיה אלערבייה" ("המלים הארמיות בלשון הערבית העיראקית").³⁵ ב-1935 פרסם דאווד אלצ'לבי אלמוצלי קונטרס על "אלאתאר אלארמייה פי לוג'את אלמוצל אלעאמייה" ("עקבות הארמית בלשון העממית של מוצל"),³⁶ ולבסוף מצאנו הערות אחדות של אניס פריחה על המשקע הארמי בלהג הערבי של סוריה ולבנון במבואו למילונו על המלים העממיות בלהג הערבי הלבנוני, שיצא לאור בשנת 1947.³⁷ במסגרת זאת נמחיש קטגוריה זו גם בעשר מלים ארמיות, הנמצאות בלהג הערבי של המוסלמים בעיראק ובלהג הערבי של יהודי עיראק:

šob (עאנה)	طشط ³⁸	טשט, טשטק
tikka ⁴²	شوب ⁴⁰	שוב(א)
kamaš (עאנה)	تكة ⁴¹	תכא
šalah	كمش ⁴³	כמש
	شلع ⁴⁴	שלח

33. השווה לדברי קוטשר שהובאו לעיל.
 34. חביקה, 1902–1904.
 35. ג'נימה, 1926–1927.
 36. אלמוצלי, 1935.
 37. פריחה, 1947.
 38. אלמוצלי, 1935, עמ' 63.
 39. על ה"טשט" בתלמוד, בכתובות מימי הביניים ובקרב יהודי בבל, ראה אבישור, 1991, עמ' 55.
 40. אלמוצלי, 1935, עמ' 59.
 41. שם, עמ' 27.
 42. אבישור, 1987, עמ' 46 (שיר 5:10).
 43. אלמוצלי, 1935, עמ' 77.
 44. שם, עמ' 58.

šamaṭ ⁴⁶	شمت ⁴⁵	שמט
šaqḷab ⁴⁹	شقلب ⁴⁷	שקלב, שגלב ⁴⁷
xatug (מוצל)	خطر ⁵⁰	חטורא
'abbahatna	أبهات ⁵¹	אבהתא
baṭya (מוצל)	باطيه ⁵²	בטיתא

מחקרו של משקע ארמי זה בלהגים הערביים חשוב מאוד לעצמו, אך במסגרת זו אין הוא מענייננו.

3. יסודות ארמיים שנמצאים בלשונות היהודים בכלל ובלהגי הערבית-יהודית – המדוברים בקרב הקהילות היהודיות בארצות האיסלאם ונמצאים גם בלהג הערבי-יהודי של עיראק – בפרט, יכולים ללמד אותנו על הטמעה שווה של יסודות ארמיים שדינם כדנין היסודות העבריים. נושא זה, העומד ברומו של מחקר היסודות העבריים בלשונות היהודים ועתיד לתת את אטלס התפשטות המלים העבריות בתפוצות ישראל, גם הוא אינו מענייננו במסגרת זאת. נמחיש גם את הקטגוריה הזאת בעשר דוגמאות המשותפות ללהגי הערבית-יהודית (כולל הלהג הערבי-יהודי של עיראק) שדוברו בארצות האיסלאם: אדרבא, היינו, סטרא אחרא, בר-נידה, רחמנא לצלן, כל עכבא לטבא, צפרא טבא, עינא בישא, בר-מינן, קלפה. יסודות אלה למשל, משותפים ליהודי מרוקו, ליהודי תימן⁵³ וליהודי עיראק, ויש להניח שהם חדרו ללהגים הערביים דרך הטקסטים הארמיים-יהודיים.

ג

4. הקטגוריה הרביעית, שחשיבות יתרה נודעה לה בעינינו, היא קבוצה של יסודות ארמיים הנמצאים בלהג הערבי של יהודי עיראק, ולעת עתה לא איתרתי אותם באחת משלוש הקבוצות הקודמות. יש לי יסוד לשער שיסודות ארמיים אלה הם משקע מן

- 45 שם, עמ' 59.
 46 אבישור, 1987, עמ' 98 (שיר 78:26).
 47 אלמוצלי, 1935, עמ' 58.
 48 אבישור, 1987, עמ' 44 (שיר 8:9).
 49 שם, עמ' 45 (שיר 1:10), עמ' 50 (שיר 1:12), עמ' 53 (שיר 1:14).
 50 אלמוצלי, 1935, עמ' 36.
 51 שם, עמ' 14.
 52 שם, עמ' 16.
 53 ראה המאמרים הנזכרים בהערה 1.

התקופה שיהודי בבל דיברו ארמית, ובמעבר הלשונות מארמית לערבית נשתקעו יסודות אלה בערבית שדיברו, אם משום שיהודי בבל לא מצאו להם יסודות שווי ערך בערבית ואם משום שכפי שנראה להלן, הללו היו חלק ממנהגים ומהווי יהודי ייחודי. במסגרת זאת אדון רק במלים (ולא בצורות דקדוקיות ובדרכים תחביריות) אשר אף לדוברי הלהג לא ידוע שהן ארמיות, ואף חוקרים שנתקלו באחת מהן הכריזו שהיא ערבית. אולם, מלים אלה, ככל שידיעותיי מגיעות, לא מצויות לא בערבית הספרותית ולא בדיאלקטים הערביים. יתרה מזו, איתרתי אותן בספרות הארמית היהודית, כמו בתלמוד ובספרות הגאונים ואף בתרגומים הארמיים.

יש מלים, שאין טעם לחפש אותן מחוץ לקהילה הבבלית, משום שמוצאן ושימושן בהווי של יהודי בבל ובמנהגיהם, ועל כן לאיתורן ולחקירתן יש השלכות מעבר לתחומי הלשון, והן משיקות אל תחומי התרבות. כאן ארחיב את הדיבור על ארבע מלים המשקפות מושגים של הווי ומנהג יהודיים בבליים: דרא, הקשורה במנהגי הלימוד של הישיבה; רחמין, הקשורה במנהגי הסליחות; מחוי, הקשורה בקריאה בספר התורה; חליק, הקשורה במנהגי הפסח. לבסוף אדון בשלושה פעלים (וגנדר, דמך וגבל) ובצירוף אחד (שים בל), שתרומתם בתחום הלשון בלבד.

דרא (dāra, dāga)

המלה דרא, במשמע של 'שורה', המשמשת כמונח בסדרי הישיבה בישיבות, שכיחה בספרות ישראל של תקופת התלמוד ותקופת הגאונים, והיא מצויה בשימוש בקרב יהודי בבל עד ימינו. בתלמוד מצאנו נוסף למונח דרא גם מונחים מיוחדים הקשורים בסדרי הישיבה בישיבות והם: "דרא קמא" (שורה ראשונה), "דרא בתרא" (שורה שנייה), "שבע דרי" (שבע שורות) וכיו"ב (כגון בבבא קמא ק"ז, ע"א; סנהדרין צו, ע"ב).⁵⁴ אותם מונחים שימשו גם בתקופת הגאונים, ומצאנו שימוש במונח דרא ובמקבילו העברי שורה בספרות הגאונים, כגון בתיאור סדרי הישיבה הבבלית על ידי ר' נתן הבבלי: "וזה סדר ישיבתם: ראש ישיבה יושב בראש ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת דרא קמא ופניהם אל פני ראש הישיבה".⁵⁵ בהמשך נזכר מונח נוסף: "ואם אינו ממלא מקום אבותיו והוא ראוי לישיב באחת משבע דרי בה".⁵⁶ ובהמשך הוא משתמש במונח עברי: "והשבעים סנהדרין שהם ז' שורות, שורה

54 על הישיבה בישיבות ועל השורות בישיבה ראה לאחרונה גפני, 1991, עמ' 190-203, ושם ביבליוגרפיה.

55 סדר עולם זוטא, עמ' 87.

56 שם, שם.

ראשונה יושבת כמו שזכרנו ואחרים עשרה עד ז' שורות לפני כולם, אל פני ראש הישיבה".⁵⁷

המונחים דרא⁵⁸ וכן דרתא⁵⁹ מצויים גם באגרות הגאונים. בתקופת הגאונים נוסף גם המונח דרא רבא ('השורה הגדולה'), כפי שמובא הוא בדברי ר' שרירא גאון: "ומן ראשי כלי וראשי מדרשי וראשי פרקי ומן רבנן דדרא רבא ומן רבנן דסיומי ומן רבנן תנאי ומן כל מתיבתא".⁶⁰

למעשה אין לדעת אם יש להבחין בין דרא רבא לדרא קמא, או ששני הכינויים זהים במשמעם, ושניהם מתייחסים לשורה החשובה והראשונה.⁶¹ בתקופת התלמוד השתמשו במונחים נוספים לציין את "השורה" בישיבות; בנוסף לדרא ושורה השתמשו גם בכלה.⁶²

בקרב יהודי בבל נשתמר עד ימינו השימוש במונח הארמי דרא לצורת לימוד של ישיבה בשורות לפני המלמד. לפני שנביא את השימוש מן המסורות שבעל-פה נביא מקור בכתב, המתאר את הלימוד בשורות שורות בקרב יהודי בבל. הר' יוסף חיים כותב באחת מתשובותיו: "פה עירנו יע"א יש מדרש תלמוד תורה שלומדים בו תינוקות של בית רבן מן אבגד עד לימוד דברי רבותינו עד ועד בכלל שיושבים שם שורות שורות כל מין לימוד בפני עצמו".⁶³

המונח דרא משמש בכל קהילות בבל בזיקה ללימוד בבית המדרש, ונזכיר שלוש קהילות מרכזיות המייצגות את רוב קהילות בבל: בגדאד, מוצל ועאנה. בבגדאד ובמוצל הגו היהודים את המונח dāga, כאשר כהרגלם הם מחליפים את מבטא היר ב-ג', וזה בניגוד למנהגם במלים שמוצאן עברי וארמי, שהיהודים הגו בהן את היר כ-ר ולא שינו את מבטאה ל-ג'.⁶⁴ במקרה דנן יש להניח שהתופעה, היוצאת דופן כאן בפי יהודי בגדאד ומוצל, נובעת מכך שאף לא אחד מן האינפורמטים ששאלתי ידע

57 וכן ראה גם 'רבנינו שמריה ראש שורת נהרדעא בישיבה' אצל מאן, 1931, עמ' 103.

58 ראה למשל אסף, 1933, עמ' 130.

59 ראה למשל אסף, 1942, עמ' 52.

60 מאן, 1931, עמ' 198, הערה 61; וראה גויטיין, 1962, עמ' קעב.

61 ראה גויטיין, שם, שם, שמדבריו עולה ששני המונחים זהים: "לגבי המוסמכים עצמם הבדילו בין דרא רבא, 'השורה הגדולה', או דרא קמא, 'השורה הראשונה', שבה ישבו ראשי המדברים לבין רבנן 'דסיומי' שישבו באחרונה". על שימוש במונח העברי שורה גדולה בתקופה זו ראה מאן, 1931, עמ' 104.

62 ראה במפורט אפשטיין, 1984, כרך א, עמ' 128-130, וכן גפני, 1991, עמ' 198-203.

63 חיים, 1903, ס' כב, דף יז.

64 על הגיית היר בפי יהודי בבל בימי ר' סעדיה גאון ובימינו ראה מנצור, 1956; מורג, 1960, עמ' 227-220; אלדר, 1985.

שמקור המלה הוא ארמי, אלא לדעתם המלה היא ערבית. לעומת זאת יהודי עאנה – המכנים את עירם פומבדיתא ואף נהרדעא במסורת כתובה ובמסורת שבעל-פה, ורואים בעירם כממשיכה את נהרדעא ופומבדיתא – שמרו לא רק על המונחים (ראה להלן), אלא גם ביטאו את המלה ב־ר ולא ב־ג כדרך קהילות אחרות. יתר על כן, בעאנה נשתמר גם המונח ג'אס אלדארא ('ראש השורה'), ודוק את ה־ר שבמלה ראס ('ראש') ביטאו כ־ג, אך את ה־ר שבמלה דרא ביטאו כ־ר.

בנגדאד השתמשו במלה dāga במשמעות 'כתה', במסגרת הלימודים בחינוך היהודי בנגדאד, ב"מדרש תורה" ובבתי הספר היהודיים, כפי שסיפר לי מר נאג'י מכמל. הוא ציין שנאמר על מורה: yeḡuḥ min dāga ledāga ('הולך מכתה לכתה'), וכן: 'ilme'alleḥ yi'alleḥ barba-xames dāgāt ('המורה מלמד בארבע-חמש כתות').⁶⁵ מסרן אחר מדרום עיראק, מקהילה הקשורה במסורת הנגדאדית, ציין על פלוני ש: te'allam wiyyānu bedāga waḥdi ('למד עמו בדרא אחת').⁶⁶

במוצל היה משמע המלה dāga 'קבוצה' או 'רמה', בקשר ללימוד בבית המדרש. ואלה הפרטים ששמעתי מפי מר נחום יונה: במדרש היה המלמד נעזר בשניים-שלושה ראשי דוכנא (כלפה), שהיו עוזרים למלמד כאחראים לקבוצות תלמידים שונות לפי גילם ולפי רמתם. בכל יום לפני סיום זמן הלימוד במדרש היה המלמד קורא לקבוצת תלמידים מוגדרת, שמספרה נע בין עשרה לעשרים תלמיד (היא ה־dāga), מושיב את התלמידים מולו בחצי גורן עגולה ועובר אתם על השיעור. הקריאה לשיעור הייתה במלים: qumu 'al 'ldāga ('קומו ללימוד השיעור', במתכונת ה־נ"ל). הילדים היו נשאלים לאיזו dāga הם שייכים, והיו עונים ל־dāga פלונית, בדרך כלל על שם הריש דוכנא, או תלמיד בולט בקבוצה.

בעאנה היה משמע של המלה dāra, כמו במוצל. ואלה הפרטים ששמעתי מפי גמליאל ישראל: התלמידים היו מחולקים לרמות שונות, וכל קבוצת תלמידים נקראה dāra. לכל dāra היה ממונה מטעם המלמד (listād) שנקרא gās 'ildāra ('ראש הדרא'), והוא, גמליאל ישראל, היה gās 'ildāra של קבוצתו, שהיה מכין אותם והמורה היה בוחן ובודק אותם אחריו.

65 מר נאג'י מכמל מעיר לני: ל־dāga בערבית יהודית נגדאדית יש עוד משמעות שהיא 'תור'. למשל, המורה שואל את תלמידיו: עלא מני אל דארה? (כלומר: 'מי בתור צריך לקרוא?'). דוגמה נוספת: ונחנא כלתנא חכינה חכיי. בעד אנתא גת דאר'דתך אחכילנא ('אנחנו כולנו סיפרנו סיפור. עוד אתה בא תורך, ספר לנו'). יש לשים לב לדוגמה הראשונה, ששוב היא מענייני דרכי הלימוד, ואילו בנוגע לדוגמה השנייה נקל לשער את המעבר הסמנטי.

66 על תלותן של קהילות הדרום בעיראק במסורת בנגדאד ראה לעת עתה אבישור, 1990: אבישור, 1991.

רחמין (gahmin)

מעטות מקהילות ישראל מכנות את חודש אלול חודש הרחמים, או בערבית שהר רחמים, משום היותו החודש שבו נאמרו הסליחות ובקשות הרחמים. המעניין בדבר, שלאחר שבדקתי במה שנכתב על מנהגי קהילות ישראל, נתברר לי שרק חמש קהילות וכולן במזרח התיכון מכנות את חודש אלול חודש הרחמים: יהודי עיראק, יהודי קורדיסטאן,⁶⁷ יהודי סוריה,⁶⁸ יהודי מצרים⁶⁹ ויהודי תימן.⁷⁰ נקל לשער, שהשם שנוצר בתקופת הגאונים בבבל נשאר בקרב יהודי עיראק ויהודי קורדיסטאן, וכשם שעברו מסורות רבות עתיקות מתקופת הגאונים לתימן, סוריה ומצרים כך גם עבר השם הזה.⁷¹

החל מתקופת הגאונים גם סדר הסליחות הנאמר בימים הנוראים ובעשרת ימי תשובה נקרא רחמים או רחמין.⁷² מעניין לציין שברוב המקרים נקרא הסדר רחמין, כמו שהדבר מופיע בסידור רס"ג: "והוא את'בת פואסיק אלרחמין ודעאהא מגמועה עלי' כמאלאה" (ועכשיו ארשום פיוטי הרחמין ותפילתם מקובצים בשלמותם).⁷³ וכן הוא השם המופיע בסדר "רחמין" מתקופת הגאונים לעשרת ימי תשובה שפרסם רצהבי.⁷⁴

הצורה רחמין היא כידוע ארמית, והיא מופיעה בארמית מימי הבית השני ואילך במקור ובתרגומים ארמיים לתנ"ך,⁷⁵ ואילו הצורה העברית היא הצורה רחמים והיא שנסמרה בקרב קהילות ישראל. כך מהלכות עד היום בקרב יהודי עיראק שתי

67 ראה למשל בכתב-יד של תרגום התורה לערבית-יהודית עיראקית (כ"י המבורג-לוי 6) משנת תקל"א (1771), שבקולופון שלו נאמר: "אני תיבת בן רחמים כתבתי זה הספר בשנת התקל"א בחודש רחמים יצ"ו. הכינוי לחודש אלול בקרב יהודי קורדיסטאן הוא סהרת רכמימי (ראה בארד, 1947, עמ' 254), או ירכת רחמימי (ראה וטרטיל, 1980, עמ' 191).

68 למשל בכ"י מכון בן-צבי 259, שבקולופון שלו כתבו: "בשנת התרס"ג יום II רחמים באדו אלכולירא פי חלב" (התחילה הכולירא בחלב).

69 ראה למשל ב"ספר תעלומות" שנדפס באלכסנדריא: "פה אסכנדריא של מצרים יע"א בחדש רחמים שנת התרס"ו ליצירה"; ראה יערי, 1937, עמ' 77. וראה גם בספר "מעשה עבות על הסמנים וראשי תבות" מאת ה"ר הלל יעקב פרחי, קהיר 1925 (طبع بمطبعة صمويل رحين أشير بمصر) ודוק בערבית כתבו "רחמין" בנוגע לשם פריטי.

70 על שכיחותו של הכינוי חודש הרחמים בקרב יהודי תימן ראה רצהבי, 1978, עמ' 260.

71 על מעבר מסורות בכל לתימן, ראה למשל, מורג, 1981.

72 סדר עמרם גאון, חלק ב, עמ' א-א; סידור סעדיה גאון, עמ' שמג-שנו.

73 סידור סעדיה גאון, עמ' שמג.

74 רצהבי, 1986, עמ' שיו-שסט.

75 ראה המילונים של לוי ושל יסטרוב.

הצורות, רחמים ורחמין⁷⁶ (ובהיגוי בבלי gabmin). בערים הגדולות ובעיקר בקרב אוכלוסיה משכילה יותר הפתוחה להשפעות חיצוניות נהוג השם רחמים, לעומת זאת בערי השדה ובעיקר בפי אנשים פשוטים ונשים נהוג השם gaḥmin. מה שמעיד על המשכת השימוש בצורה הארמית בקרב כל יהודי בבל הוא הגיית שם העצם הפרטי gaḥmin (רחמים). השם הפרטי gaḥmin מצוי באותן שלוש הערים שהזכרתי, בגדאד, מוצל ועאנה, וככל הנראה בכל יתר קהילות בבל, ודוק. איש יוצא מוצל אמר לי שהם מכנים את חודש אלול חודש הרחמים, אבל בקהילתם מצויים כמה אנשים ששםם gaḥmin.

מחוי-מחויית (miḥwi-miḥwet)

הפועל חוה הארמי במשמע 'להגיד, לדבר' מצוי כידוע במקרא. הוא מצוי בספרים עבריים: בספר איוב חמש פעמים (טו, יז; לב, ו, י, יז; לו, ב) ופעם אחת בתהלים (יט, ג), והוא שכית בספר דניאל הארמי (נמצא ארבע-עשרה פעמים). הפועל מופיע בתלמודים, הבבלי והירושלמי, כגון "ר' זעירא מחוי לר'" (ירושלמי יבמות יב) וכן "אחוי ליה [ליש] ר' יהושע בן פרחיה בידיה" (סנהדרין קז ע"ב). כשם עצם יש בספרות חז"ל מחוא, מחווא במשמעות 'סימן זיהוי' (כמו בתרגום איוב י, יז, ובילקוט דברים כט, א).⁷⁷

בעברית החדשה משתמשים בשם מחוה בשביל החוטר שמחזיקים ביד ומראים בו על מקום הקריאה בספר (בהוראת הקריאה לילדים, בקריאת התורה בבית הכנסת (נקרא גם "יד"), בציון נקודות במפות וכדומה, כהגדרת אבן-שושן המביא להדגמה מובאה מביאליק: "הסגן הניח מידו את הטיטל (המחוה)" (ספיח ג), ומובאה משזר: "כמלמד דרדקי, לא הניח את המחוה מן היד" (אישים, 62).⁷⁸ מכך משתמע שביאליק, שהשתמש בשם טיטל בידיש, נתן את תרגומו בעברית מחוה.

76 בן-יעקב, 1965, עמ' 185 מביא את השם רחמין ומבאר חודש הרחמים - אלול. הוא מציין שהאות מ מתחלפת באות נ בהשפעת הערבית רחמאן, ולא זאת הסיבה. כי השם רחמין הוא השם הארמי, והוא נובע מריבוי פיסוי רחמנא שבסליחות. "רחמין" ככינוי לחודש אלול נמצא בערבית היהודית העיראקית העממית, כמו למשל בכ"י ששון 246, עמ' 32, בשיר עממי: "בזכות שהר אלארחמין (= בזכות חודש הרחמים). לעומת זאת בטקסט חינוכי המתאר את השיח בקרב תלמידי בית המדרש נאמר בערבית היהודית "רחמים" ("האדה אלשהר אש אסמוז אסמו שהר אלול. ובעד אש אסמוז אסמו שהר רחמים" = חודש זה מה שמוז שמו חודש אלול. ועוד מה שמוז שמו חודש רחמים". ראה כ"י מכוון בן-צבי 538).

77 וראה בפירוט במילונים של לוי ושל יסטרוב.

78 ראה אבן-שושן, מילון.

ברם, מצאנו בקרב יהודי עיראק את השם כמציין את היד או את האצבע להדרכה בקריאה בספר תורה ובקריאה בבית המדרש בשעת לימוד; miḥwi בלהג יהודי בגדאד, miḥwet בלהג יהודי מוצל. יתר על כן, הפועל נמצא בשימוש בקרב יהודי בגדאד: aḥwi, tiḥwi, yiḥwi, וכו', ובקרב יהודי מוצל: maḥwet, maḥiwetlo וכיו"ב.

חילק-הילק (ḥilleq-hilleq)

במאמר אחר כתבתי על מלה זו (שפירושה 'חרוסת') בפירוט, וצינתי בין היתר שהיא מלה ארמית הידועה היטב בספרות הגאונים, בתשובות הגאונים, בסידור רב עמרם גאון ובסידור ר' סעדיה גאון, הן בצורתה הארמית על שני נוסחיה – חליקה/הליקה – הן בצורה מקוצרת התואמת את הערבית – הליק. כמו כן צינתי את שכיחותה בקרב יהודי בבל עד לימינו, הן בקרב דוברי ערבית הן בקרב דוברי ארמית, בשתי הצורות שהיו בתקופת הגאונים, ב"ה ובי"ה: הליק/חליק. שם הבאתי הוכחות לשכיחותה של המלה בעת החדשה הן מטקסטים כתובים הן מהמסורת שבעל-פה מקהילות שונות בבבל.⁷⁹ עתה אני רוצה להביא כאן פרטים נוספים:

1. לחילופי ה/ח בארמית בתקופת הגאונים יש לציין את שכיחות התופעה, כגון במה שציין אסף: הרוסת/חרוסת, הבלא/חבלה, חונא/הונא,⁸⁰ והרחיב את הנושא קארה לסך שלושים ושתיים דוגמאות מן התלמוד הבבלי בכתבי-יד מתקופת הגאונים ואחריה.⁸¹ בביקורת על ספרו של קארה העיר בויראין, ש"אם חי"ת לפעמים מתממשת כה"א ולפעמים משתמרת סופר עשוי לכתוב ה"א במקום חי"ת, כאשר הוא רגיל לשמוע או לבטא ה"א במלה, אולם הוא לא יכתוב חי"ת במקום ה"א במלה שתמיד מבטאים בה ה"א, ורק ה"א".⁸² במקרה שלנו נראה שקיימות שתי נוסחאות, שתי הגיות, שכל הנראה נבדלות הבדל אזורי, והעובדה המלמדת על כך היא השתמרות שתי הגיות של ח ושל ה בשני אזורים רחוקים בעיראק (בעאנה שבצפון מערב עיראק נהג הילק וביתר אזורי עיראק חילק).

2. חשוב לציין שמחוץ לתחומי בבל כולל קהילת קורדיסטאן, התברר לי עתה, שהמלה חילק נמצאת בשתי קהילות נוספות: בפרס⁸³ ובאזור תאפיליאלת במרוקו.⁸⁴

79 אבישור, 1992.

80 אסף, 1942, עמ' 24, 158, 160.

81 קארה, 1984, עמ' 58-60.

82 בויראין, 1987, עמ' 253.

83 וסרטיל, 1980, עמ' 282.

84 כפי שהעיר בעקבות הרצאתי ידידי פרופ' משה בר-אשר (בתאפילאלת נהגית המלה d-hilk). הוא אף העיר לי על קיומה בג'רבה (הגייתם שם היא ḥilleq).

3. באחת מתשובות הגאונים על סדר פסח מ"גנזי שכטר" שפרסם גינצבורג כתוב: "ומביאין לפניו חזרת ששמו סליקה שעושין אותו [במקומנו מן תמ]רים".⁸⁵ גינצבורג הגיה את הנוסח סליקה על פי סידור ר' עמרם גאון חליקא בציינו ש"היא מלה ערבית ואף שאין בידי לפרשה".⁸⁶ כאמור הראיתי בדיוני הנזכר לעיל, שאין זו מלה ערבית אלא ארמית.

נעבור עתה לקבוצת מלים, שחדרו מן הארמית לערבית היהודית העיראקית, ושכדוגמתן איננו מוצאים בקרב תושבי עיראק האחרים, או שהן נמצאות בשינוי או שהן נדירות שם.

גנדר (gandar)

הפועל הארמי גנדר מצוי בארמית-יהודית כבר בתרגומים הארמיים. בתרגום אונקלוס לתורה נמצא הפועל פעמים אחדות, כמו בבראשית כט, ג: "ומגנדרין ית אבנא מעל פומא דבירא" ("וגללו את האבן מעל פי הבאר"). הפועל אף נמצא בהמשך הפרק בפסוקים ח וי. כן נמצא הפועל בתרגום יונתן לנביאים: "כמא דמגנדרין בגולילה" (מלכים ב יד, י – "כאשר יבער הגלל עד תמו"). הפועל נמצא פעמים רבות בתלמוד, כמו: "קמגנדר בקיטמא" (בבא קמא לה ע"א); "איגנדר לבור" (שם נא ע"א).⁸⁷ הפועל נמצא גם בתרגום התורה לארמית יהודית חדשה: "מגונדרה בד גאוד כימא דידה" (בראשית ט, כא – "ויתגלל בתוך אהלה"); "מגנדרי אאלד כיפא" (שם כט, ג – "וגללו את האבן"), וכן גם שם ח – "וגללו את האבן".⁸⁸

הפועל נמצא גם בסורית חדשה, אך בצורת כנדר.⁸⁹ ראוי לציין שלא מצאנו את הפועל בארמית מערבית. בתרגומים הארמיים של ארץ-ישראל לא מצאנו את השימוש בפועל זה במקומות הנ"ל: בתרגום ניאופיטי שמתרגם בבראשית כט את הפועל גלל בפועל דומה מגלין, יגלון, בתרגום פסאודו יונתן שמתרגם את הפועל גלל בפעלים ומתגלגלין, ויגלגלון ובתרגום הארמי השומרני.⁹⁰ יתר על כן, הפועל אינו קיים בארמית של ארץ-ישראל.⁹¹

85 גינצבורג, 1929, עמ' 258.

86 שם, שם.

87 ראה לוי, מילון, עמ' 346; יסטרוב, מילון, עמ' 257. לפי הערוך המלה מלשון פרסי בשיכול אותיות כרדן, גרדן שמשמעה 'גלגל'; ראה ערוך השלם למקום.

88 צבר, 1983.

89 נלדקה, דקדוק סורי, עמ' 39, מצוטט על ידי יסטרוב ולוי במילוניהם. גם אלמוצלי (1935, עמ' 77) מציין את מוצאו הסורי של הפועל.

90 ראה תרגום ניאופיטי; גינצבורג, 1898; טל, 1980.

91 ראה סוקולוף, 1990.

פועל זה שכיח בלהג הערבי של יהודי עיראק באותה משמעות הן בטקסטים כתובים הן בערבית המדוברת עד לימינו. בכל התרגומים הערביים-יהודיים החדשים לתנ"ך של יהודי עיראק למן המאה השמונה-עשרה נמצא הפועל גנדר באותם המקומות שהוא מופיע בתרגומים הארמיים. כך למשל בבראשית כט כתוב בתרגומים אלה: "ויגנדרון אלא אלחגארה מן עלא תם אלביר" (פסוק ג).⁹² במקומות אלה השתמש ר' סעדיה גאון בתרגומו הערבי לתורה⁹³ בפועל ערבי שכיח: דחרג, וכן תרגם אחריו ר' יששכר אלסוסאני, איש צפת במאה השש-עשרה.⁹⁴ לעומת זאת העיבודים הבלליים של תרגום רס"ג, שיש לנו מהם כתב-יד מן המאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה,⁹⁵ לא השאירו את הפועל שהשתמש בו רס"ג, אלא השתמשו בפועל המשמש בערבית ההמונית שבפי יהודי עיראק, שהשתדלו לתת לו צורה ערבית בהחליפם את האות גימ"ל לעיצור ערבי, האחד כ"ף והשני גים:

בכ"י ששון 203:⁹⁶ "ויכנדרון אלחגארה" (בראשית כט, ג); "ותקדם יעקב וכנדר אלא אלחגארה" (שם, ח).

בכ"י המבורג-לוי 6:⁹⁷ "ויגנדרון אלא אלחגארה" (שם ג); "ותקדם יעקוב וגנדר אלחגארה" (שם, ח).

כאמור בסורית חדשה הפועל בא בצורת כנדר בדומה לכ"י ששון 203.⁹⁸ בכל המקומות בעיראק פועל זה נמצא בלהג המדובר בפי יהודי בגדאד, כגון: *itgandar min 'eldegij* ('התגלגל מן המדרגות'), וכן מצוי הפועל בפי יהודי מוצל, אך הוא לא נמצא בפי יהודי עאנה. הפועל נמצא בערבית הבגדאדית שבפי המוסלמים ובערבית שבפי המוסלמים והנוצרים תושבי מוצל⁹⁹ בצורת כנדר. ייחודו של הפועל בערבית שבעיראק מתבטא בהגיית ה-ג כגימ"ל, ולא כדרך ה-ג במלים ארמיות שחדרו לערבית בשינוי הגייתן לגים ולכ"ף.

- 92 ראה למשל כ"י ירושלים 1208, שרח התורה בל ערבי שנכתב בשנת 1731-1733. וכן הדבר בתרגומים הנדפסים: בתרגום התורה משנת 1865 ובתרגום בראשית משנת 1889.
- 93 דירנבורג, 1893.
- 94 כ"י ששון 159.
- 95 על העיבודים של תרגום רס"ג ראה אבישור, 1991:3.
- 96 על כתב-יד זה ראה שם, עמ' 183.
- 97 על כתב-יד זה ראה שם, עמ' 183-184.
- 98 ראה הערה 89 לעיל.
- 99 ג'נימה, 1926-1927, עמ' 268. הוא מביא פתגם "תכנדר אלדסת לקי קבג'ה" ('התגלגל הסיר ומצא מכסהו'). מקרב המוסלמים במוצל רק אלמוצלי מציין את קיומו של הפועל בערבית של מוצל, ראה אלמוצלי, 1935, עמ' 77. לעומת זאת לא בספרו של אלכברי, 1972 ולא בספרו של אלגומרד, 1988 נמצא הפועל הזה.

שם כל (sim bāl)

הצירוף שם כל הזהה במשמעו לשים לב העברי, מופיע לראשונה בספר דניאל: "ועל דניאל שם כל לשיזבותה" (ו, טו), ולאחרונה שמעתי אותו מפי יהודים יוצאי מוצל בדיבורם בלשונם הערבית היהודית (sim bāl). אחרי חיפושים בטקסטים ארמיים ובמילונים לארמית ולערבית ספרותית ומדוברת מצאתי את הצירוף בסורית ובערבית המדוברת בפי מוסלמים במוצל.

בסורית נמצא הצירוף בספרות¹⁰⁰ ובסורית החדשה, המדוברת בקורדיסטאן, בצפון מערב פרס ובסביבת מוצל;¹⁰¹ ואילו בערבית המדוברת במוצל הוא נמצא בספרו של אלבכרי על המלים העממיות במוצל.¹⁰² אלבכרי ציין שהצירוף נמצא בשפת מוצל מלאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר החדירו את גדר התיל (בערבית סים משמעותו 'תיל'). לדעתו מקורו של הביטוי בכך שבשווקים הצרים של מוצל, כאשר עברו אנשים שלבשו אדרות צמר, האנשים בעלי התיל היו מזהירים את העוברים ושבים במלים אלה: "תיל, (שים) לבך", ורבים היו מתרחקים מתוך דאגה לבגדיהם, ואחר כך עבר הצירוף לשימוש ללא קשר לתיל אלא לשם אזהרה בלבד. אולם, הוא ציין שלמלה יש נטייה של פועל בעבר (سَمَّ) ובעתיד (يسم). כמובן שאלבכרי לא ידע את מקורו של הביטוי, אם בארמית ממלכתית ואם בסורית חדשה, ולכן אמר מה שאמר. כאמור, שימוש של הצירוף במשך דורות רבים בפי יהודים מעיד על מקורו, וייתכן שתושבי מוצל הלא יהודים שמעוהו, אם מן היהודים ואם מדוברי סורית חדשה שבסביבתם.

צירופים מקבילים במשמעם לצירוף שים כל בארמית ובערבית היו רבים, ונציין רק את אלה שבאים בחילוף הפועל שים ובהשארת המלה כל, הנמצאת בארמית ובערבית. בארמית היהודית של ארץ-ישראל מצאנו את הצירופים האלה: הפועל יהב, הב כלך, יהב כל, הבו כלכון.¹⁰³ בערבית עממית בגדאדית המדוברת בפי מוסלמים מצאנו את הצירופים: دير بالك, اخذ بالك.¹⁰⁴ כן מצאנו את הצירוף רד כאלה כתרגום לצירוף העברי שת לבו (שמות ז, כג ועוד).¹⁰⁵ הצירוף נמצא גם במילונו של

דווי. 106

100	מילון BDB מפנה להשוואה לצירוף מספר דניאל את הצירוף הסורי, ראה עמ' 1084.
101	ראה מקליין, 1972, עמ' 32.
102	אלבכרי, 1972, עמ' 277.
103	טוקולוף, 1990, עמ' 103.
104	אלחנפי, 1966, עמ' 32-33.
105	ראה רצהבי, 1986, עמ' 70.
106	דווי, מילון, עמ' 520.

דמך (damax)

הפועל דמך במשמע 'ישן' שכיח בארמית החל מן הארמית הממלכתית ועד לימינו, הן בארמית הכתובה הן בארמית המדוברת. מכל קהילות בבל הדוברות ערבית רק בקהילת יהודי מוצל משתמשים בפועל זה בתוך הלהג הערבי שלהם. יהודי ממוצל (נחום יונה) הדגים לי את השימוש בפועל זה בפי קהילתו במשפטים אחדים, כגון:

xalli yidmox wetāl ('תן לו לישון ובוא'); ḥakilu ḥiddute lama yidmox ('ספר לו סיפור עד שיישן'); damax willa ma damax ('ישן או לא ישן?'). לא נמצא זכר לפועל זה בכל הפרסומים על הארמית בערבית העיראקית.¹⁰⁷

גבל (gabbal)

הפועל גבל במשמע 'ללוש', 'לערבב', שכיח בלשון חז"ל, בארמית ובעברית, ויש אף המשערים את קיומו במקרא.¹⁰⁸ צירופים כמו גובל עיסתו, גובלין טיט שכיחים בלשון חז"ל, ועתה נתגלה הפועל וצירופיו השונים גם במגילות מדבר יהודה.¹⁰⁹ יתר על כן המשיך הפועל את קיומו גם בפייטנות הקדומה.¹¹⁰

הפועל נמצא בערבית היהודית העיראקית עד ימינו במיוחד בשימוש בפי נשים. הפועל בא בהקשר ללישת קמח: yegiblonu liliḥin ('יגבלו את הקמח'), ובהקשר ללישת החינה: yegibloha lilḥinni xaṭaḡ textameḡ ('יגבלו את החינה עד שתהא מוכנה').¹¹¹

הפועל נמצא בערבית בפי תושבי עיראק וסוריה המוסלמים והנוצרים, אך בהמרת ה-g ב-g (j),¹¹² ולפי זה אין לדעת אם יש לנו כאן רק שוויון גזרונות, או שזו הפיכת העיצור ג לג'ים כדרך מלים רבות שחדרו מארמית לערבית. לעומת זאת יהודי עיראק שמרו את ההגייה ב-g (g) אף על פי שהעיצור ג הוא נדיר בלהגם. עם זאת יש לציין שהפועל בארמית ב-g (g) נמצא כיום בעיראק הן בארמית החדשה¹¹³ הן במנדאית.¹¹⁴

107 אלמוצלי, 1935; אלכברי, 1972; וודהד, 1967; אלחנפי, 1982.

108 ראה דרייבר, 1938, עמ' 177.

109 ראה בפירוס גרינפלד, 1959-1960, עמ' 155-162.

110 ראה אבישור, 1977, עמ' 43.

111 השווה הנ"ל, 1990, עמ' 97.

112 על קיום הפועל בערבית העממית העיראקית ראה אלחנפי, 1982, עמ' 184; אלכברי, 1972, עמ' 139.

113 על הפועל בערבית העממית הסורית ראה ברתלמי, 1935, עמ' 102.

114 ראה מקליין, 1972, עמ' 69.

114 דרוור-מצור, 1963, עמ' 79-80.

רשימה ביבליוגרפית

- אבישור, 1977 = י' אבישור, "על שני צירופים מן הפיוט הקרום ורקעם הלשוני והסגנוני", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 41-43.
- אבישור, 1986 = י' אבישור, "תמורות בערבית היהודית החדשה של יהודי עיראק", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 1-17.
- אבישור, 1987 = י' אבישור, שירת הנשים - שירי עם בערבית-יהודית של יהודי עיראק, אורי-יהודה 1987.
- אבישור, 1988 = י' אבישור, "התרגומים לתנ"ך בערבית יהודית במזרח בעת החדשה", מחקרים בלשוניות היהודים - תרגומי מקרא ולהגים מדוברים (בעריכת מ' בראשרא, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39-54, 79-82.
- אבישור, 1990 = י' אבישור, החתונה היהודית בבגדאד ובבנותיה, כרך א, חיפה 1990.
- אבישור, 1991 = י' אבישור, החתונה היהודית בבגדאד ובבנותיה, כרך ב, חיפה 1991.
- אבישור, 1991 = י' אבישור, "תרגומי התנ"ך בערבית היהודית (ה'שרח) בעיראק", מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם 6 (1991), עמ' 139-165.
- אבישור, 1991 = י' אבישור, "הפתגם העממי של יהודי עיראק", מקדם ומים ד (תשנ"א), עמ' 215-274.
- אבישור, 1991 = י' אבישור, "העיבודים של תרגום ר' סעדיה גאון לתנ"ך במזרח", ספונות כ (תשנ"א), עמ' 181-202.
- אבישור, 1992 = י' אבישור, "יסודות מן הלהג הערבי בעיראק בלשונו הערבית היהודית של רב סעדיה גאון", חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו בהגיעו לשיבה, בדפוס.
- אבישור-מורג, 1992 = י' אבישור, ש' מורג, "היסודות העבריים בלשוניות היהודים", מקדם ומים ה (תשנ"ב).
- אבן-שושן, מילון = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים 1983.
- אלברקי, 1972 = ح. البكري, دراسات في الالفاظ العامية الموصلية. بغداد 1972.
- אלגומרד, 1988 = م. الخومرد, اللهجة الموصلية - دراسة وصفية ومعجم لها فيها من الكلمات الفصيحة. بغداد 1988.
- אלדר, 1985 = א' אלדר, "על שתי הגיות הר' הטברנית", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 22-34.

אלוני, 1968 = נ' אלוני, "קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 153-172 (= מחקרי לשון וספרות א, פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 305-324).

אלוני, 1971 = נ' אלוני, "חמש מאות מלים בלשון הדיבור במאה העשירית", בית מקרא מד (תשל"א), עמ' 85-106 (= מחקרי לשון וספרות ב, אסכולות הניקוד והמסורה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 303-324).

אלחנפני, 1982 = ج. الحنفي, معجم اللغة العامية البغدادية. الجزء الثاني. بغداد 1982.

אלמוצלי, 1935 = د. ج. الموصلی, الاثار الارمية في لغت الموصل العامية. الموصل 1935.

אסף, 1933 = ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג.

אסף, 1942 = ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב.

אפעל, 1973 = י' אפעל, "לאבחנת גולי ישראל ויהודה בממלכת אשור", חפירות ומחקרים - ספר היובל לש' ייבין, תל-אביב 1973, עמ' 201-203.

אפשטיין, 1982 = י"ב אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים-תל-אביב תשמ"ב.

אפשטיין, 1984 = י"ב אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, שני כרכים, ירושלים תשמ"ד.

בויראין, 1987 = ד' בויראין, "כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי - מחקרים בלשונם הארמית", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 252-256.

בלאו, 1958 = י' בלאו, "על היסודות העבריים בטקסטים ערביים-יהודיים בימי הביניים", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 183-196.

בלאו, 1981 = J. Blau, *The Emergence and Linguistic background of Judaeo-Arabic*², Jerusalem 1981

בן-יעקב, 1985 = א' בן-יעקב, עברית וארמית בלשון יהודי בבל, ירושלים תשמ"ה.
בר-אשר, 1978 = מ' בר-אשר, "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163-189.

בר-אשר, 1985 = מ' בר-אשר, "היסוד העברי בשרח של יהודי מארוקו", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 227-252.

בר-אשר, 1987 = מ' בר-אשר, "עוד על המרכיב העברי בשרח המערבי", ברית עברית עולמית, כנס לוונדון (אלול תשמ"ד), ירושלים תשמ"ה, עמ' 20-27.

- בראשר, 1989 = מ' בראשר, "בחינות בחקר המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה במזרח ובמערב", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 147-170.
- בראשר, 1991 = מ' בראשר, "על כמה חידושי לשון במרכיב העברי בערבית היהודית במערב (ובמזרח)", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 35-49.
- בראואר, 1947 = א' בראואר, יהודי כורדיסטאן, ירושלים תש"ח.
- A. Barthélemy, *Dictionnaire Arabe-Français*, Paris 1935 = 1935 ברתלמי,
- גויטיין, 1931 = ש"ד גויטיין, "היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן", לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 356-380 (= התימנים - הסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 269-287).
- גויטיין, 1962 = ש"ד גויטיין, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב.
- גינצבורג, 1929 = ל' גינצבורג, קטעים מכתבי הגאונים, גנזי שעכטער, ספר ב, נויארק תרפ"ט.
- גינצבורג, 1898 = תרגום ירושלמי לתורה, מהדורת מ' גינצבורג, ברלין תרנ"ח.
- ג'נימה, 1927-1926 = י. ג'נימה, *الالفاظ الارمية. لغة العرب*, 1926. ص. 265-274, 279-282, 283-284, 285-286.
- גפני, 1991 = י' גפני, יהדות בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א.
- J. C. Greenfield, "The Root 'GBL' in Mishnaic Hebrew and in the Hymnic Literature from Qumran", *Revue de Qumran* 2 (1959-1960), pp. 155-162
- J. C. Greenfield & J. Naveh, "Hebrew and Aramaic in the Persian period", *The Cambridge History of Judaism*, Cambridge 1984, pp. 115-129
- R. Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes*, Leyde-Paris = 1967 דוזי, מילון
- דירנבורג, 1893 = תפסיר אלתוריה באל ערביה, תאליף רבינו סעדיא גאון בן יוסף אלפיומי, מהדורת נ"י דירנבורג, פאריס 1893.
- E. S. Drower & R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963 דרוור-מצוך,
- G. R. Driver, "Linguistic and Textual Problems: Ezekiel", *Biblica* 19 (1938), pp. 175-187 דרייבר, = 1938

- W. Heinrichs (ed.), *Studies in Neo-Aramaic*, Atlanta 1990 = 1990, היינריך, הירשברג, 1946 = ח"ז הירשברג, ישראל בערב, תל-אביב תש"ו.
הנשקה, 1991 = " הנשקה, "שקיעים עבריים בערבית המדוברת של יהודי ג'רבה", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 77-118.
- D. R. Woodhead & W. Beene, *A Dictionary of Iraqi Arabic*, = 1967, וודהד, *Arabic-English*, Washington 1967
- וילנסקי, 1964 = ספר הרקמה (כתאב אללמ'ע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, הוציאו לאור מ' וילנסקי, ירושלים תשמ"ד.
- וסרטיל, 1980 = א' וסרטיל (עורך), ילקוט מנהגים - ממנהגי שבטי ישראל, ירושלים 1980.
- חביקה, 1902-1904 = י. חביקה. *الدوائر السريانية في لبنان وسورية. الجزء الاول 1902. الجزء الثاني 1904.*
- חיים, 1903 = " חיים, ספר רב פעלים, ארבעה חלקים, ירושלים תרס"ג.
- חיים, 1906 = " חיים, קאנון אלנסא, בגדאד תרס"ו.
- חיים, 1986 = " חיים, בן איש חי - חלק ההלכות, מסודרות על פרשיות התורה לשתי שנים, ירושלים תשמ"ו.
- טל, 1980 = א' טל, התרגום השומרוני לתורה, תל-אביב תש"ם.
- יערי, 1937 = א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, חלק ראשון, ירושלים תרצ"ז.
- יסטרוב, מילון = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1950
- לוי, מילון = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, = Berlin und Wein 1924
- לסלאו, "Hebrew Elements in the Judaeo-Arabic = 1946-1945, *Dialect of Fes*", *JQR* 36 (1945-1946), pp. 61-78
- מאן, 1931 = J. Mann, *Texts and Studies*, Vol. 1, Cincinnati 1931
- מורג, 1981 = ש' מורג, "על רקעה של מסורת הארמית הבבלית של עדת תימן ובירור שתי סוגיות במסורת זאת", מחקרי עדות וגניזה, בעריכת ש' מורג ו' בן-עמי, ירושלים תשמ"א, עמ' 137-171.
- מורג, 1960 = ש' מורג, "שבע כפולות בגד כפרת", ספר היובל לנ"ה טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207-242.
- מילון BDB = F. Brown, S. R. Driver & C. A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907

- ממן, 1989 = א' ממן, "לזיהויו של המרכיב העברי במוגרבית היהודית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 171-201.
- מנצור, 1956 = " מנצור, "הגיית הרי"ש בפי יהודי בבל", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 47-49.
- A. J. Maclean, *Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*, Amsterdam 1972
- A. Neubauer, *Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes*, Oxford 1887
- סדר עמרם גאון = סדר רב עמרם גאון, מהדורת אריה ליב פרומקין, ירושלים תרע"ב.
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990
- A. Salonen, "Die Öfen der alten Mesopotamier", *Baghdader Mitteilungen* 3 (1964)
- סידור סעדיה גאון = סדור רב סעדיה גאון, יוצא לאור על ידי " דודזון, ש' אסף, " יואל, ירושלים תשמ"ה.
- פריחה, 1947 = ا. فريحة. معجم الالفاظ العامية في اللهجة اللبنانية. بيروت ١٩٤٧.
- S. Fraenkel, *Die Aramäischen Fremdwörter in Arabischen*, Leiden 1886
- צבר, 1983 = " צבר, ספר בראשית בארמית חדשה (= עדה ולשון י), ירושלים תשמ"ג.
- צדוק, 1991 = " צדוק, "ישראלים ויהודים באשור בג'זירה ובבבל מהשליש האחרון של המאה השמינית ועד סוף המאה החמישית לפסה"ג", מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם 6 (1991), עמ' 9-12.
- S. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago and London 1974
- קארה, 1984 = " קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי - מחקרים בלשונם הארמית (= עדה ולשון י), ירושלים תשמ"ד.
- קארה, 1988 = " קארה, "היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתמין", מחקרים בלשונות היהודים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 113-150.
- E. Y. Kutscher, *Aramaic - Current Trends in Linguistics* 6 = 1971, pp. 347-412 (1971), (= " קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' 90-155).

D. Rabi, "A Preliminary Study of Hebrew Forms in the Arabic Dialect of the Jews of Baghdad", *Gratz College Annual of Jewish Studies* VII (1978), pp. 51-63

F. Rosenthal. *Die Aramaistische Forschung*, Leiden 1964, רזונטל, 1964

רצהבי, 1978 = "רצהבי, אוצר לשון הקדש של בני תימן, תל-אביב תשל"ח.

רצהבי, 1986 = "רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת-גן תשמ"ו.

רצהבי, 1991 = "רצהבי, מילואים ל"אוצר לשון הקודש של בני תימן", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 197-249.

שיטריט, 1989 = "שיטריט, "יסודות עבריים בערבית של יהודי מרוקו", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 203-284.

שיטריט, 1991 = "שיטריט, "עיון חברתי-פרגמטי-לשוני במרכיב העברית שבשירה הערבית של יהודי צפון-אפריקה - היבטים טקסטואליים", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 251-311.

תדמור, 1989 = "ח' תדמור, "על מקומה של הארמית בממלכת אשור", ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 249-252.

תרגום התורה, 1865 = שרח חמשה חומשי תורה, במבי (לערך תרכ"ה).

תרגום התורה, 1889 = יחזקאל שם טוב דויד (המתרגם והדופס), שרח חמשה חומשי תורה - ספר בראשית, במבי תרמ"ט.

תרגום ניאופיטי = תרגום ארץ-ישראל לתורה, כתב-יד ותיקן (ניאופיטי 1), הוצאת מקור (צלום), ירושלים תשל"א.